

yi eḥādîsi) 'l-Câmi 'i's-şagîr adlı kitabında eserdeki sahih rivayetleri bir araya getirmiştir. Bu konuda son zamanlarda yapılan çalışmalardan biri de Nâsirüddin el-Elbânî'ye aittir. *el-Fethu'l-kebir*'i esas alan Elbânî bu eserdeki 8202 rivayeti sahih ve hasen diye değerlendirek *Şaḥîḥu'l-Câmi 'i's-şagîr* ve *ziyâdetühû* adıyla iki cilt halinde (Beyrut 1406/1986), 6469 zayıf rivayeti de "zaîf", "zaîf cidden" ve "mevzû" ifadeleriyle değerlendirek *Ẓa'ifü'l-Câmi 'i's-şagîr* ve *ziyâdetühû* adıyla altı cilt halinde yayımlamıştır (Beyrut 1398/1978). Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî de *el-Câmi 'u's-şagîr*'de bulunduğunu söylediği 453 mevzû hadisi *el-Muḡîr 'ale'l-eḥādîsi'l-mevzû'a fi'l-Câmi 'i's-şagîr* adlı küçük hacimli kitapta toplamıştır (Beyrut 1402/1982).

el-Câmi 'u's-şagîr'in belli başlı şerhleri şunlardır: 1. *el-Kevkebû'l-münîr*. Süyûtî'nin talebesi İbnü'l-Alkâmî'ye ait olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır (Hamidiye, nr. 301-303; Şehid Ali Paşa, nr. 454-456). 2. *el-İstidrâkû'n-naḍîr 'ale'l-Câmi 'i's-şagîr*. Ahmed b. Muhammed el-Metbûlî el-En-sârî tarafından yazılmıştır. Ebû'l-Vefâ el-Merâgî'nin araştırmasına göre eserin bir cildi Mektebetü'l-Ezher'de, bir cildi Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de (Mektebetü Tal'at, nr. 597), bir başka cildi de *el-Mişbâḥu'l-bârî 'i'n-naḍîr ve'l-miftâḥ li'l-Câmi 'i's-şagîr* adıyla Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır (nr. 767). Diğer ciltlerin nerede olduğu bilinmemektedir. 3. *Feyzû'l-kadîr şerḥu'l-Câmi 'i's-şagîr*. *el-Câmi 'u's-şagîr* şerhleri arasında en çok kabul gören Münâvî'nin bu eseri olmuştur. Müellif hadislerin kaynağını tesbit ederken bazan Süyûtî'nin görüşlerini nakletmekle yetinir, bazan da onun temas etmediği önemli kaynaklara atıflar yaparak faydalı bilgiler verir. Münâvî'nin bu eseri, sayfaların üst tarafında *el-Câmi 'u's-şagîr*'in hareketlenmiş ve numaralanmış metniyle birlikte altı cilt halinde basılmıştır (Kahire 1357). Müellif fazla geniş bulduğu bu şerhi daha sonra *et-Teyisîr bi-şerḥi'l-Câmi 'i's-şagîr* adıyla ihtisar etmiş, bu eser de iki cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1286). Münâvî'nin *el-Câmi 'u's-şagîr*'in zeyli üzerine de *Miftâḥu's-şagîr* adlı yarım kalmış bir şerhi bulunduğu kaydedilmektedir. 4. *es-Sirâcü'l-münîr bi-şerḥi'l-Câmi 'i's-şagîr*. Azîzî diye tanınan Ali b. Ahmed el-Bülâkî'nin bu üç ciltlik eseri birçok

defa basılmıştır (Kahire 1286, 1292, 1304, 1305, 1312).

BİBLİYOGRAFYA :

Süyûtî, *el-Câmi 'u's-şagîr*, Riyad 1988; *Keşfü'z-zunûn*, I, 560, 561; Münâvî, *Feyzû'l-kadîr* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, ts., nâşirin girişi; *Hedyyetü'l-'arîfti*, I, 752; Serkis, *Mu'cem*, II, 1326, 1799; Brockelmann, *GAL*, II, 186-187; *Suppl.*, II, 183-184; Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mektebetü'l-Celâl es-Süyûtî*, Ribat 1397/1977, s. 154-155; Elbânî, *Ẓa'ifü'l-Câmi 'i's-şagîr*, Beyrut 1398/1978; a.mlf., *Şaḥîḥu'l-Câmi 'i's-şagîr*, Beyrut 1406/1986; Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, *el-Muḡîr 'ale'l-eḥādîsi'l-mevzû'a fi'l-Câmi 'i's-şagîr*, Beyrut 1402/1982; İsmail L. Çakan, *Hadîs Edebiyâtı*, İstanbul 1985, s. 116; Ebû'l-Vefâ el-Merâgî, "el-İstidrâkû'n-naḍîr", *ME*, XXVI/7 (1374/1954), s. 366-369.

MÜCTEBA UĞUR

el-CÂMI'U'S-SAHİH

(الجامع الصحيح)

Buhârî'nin

(ö. 256/870)

Kur'an-ı Kerim'den sonra
en güvenilir kitap olarak kabul edilen,
sahih hadisleri toplayan eseri.

Adı kaynaklarda farklı şekillerde tesbit edilmiştir. Nevevî tam adının *el-Câmi 'u'l-müsnedi's-şahîḥi'l-muḥtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih* (*Mâ Temessû ileyhi ḥacetü'l-kâr li-Şaḥîḥi'l-Buhârî*, s. 39), İbn Hacer el-Askalânî ise *el-Câmi 'u's-şahîḥi'l-müsned min ḥadîsi Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih* (*Hedyû's-sârî*, s. 10) olduğunu söylemektedir. Fakat eser *Şaḥîḥu'l-Buhârî* diye şöhret bulmuştur.

Zehebî'nin Kur'an-ı Kerim'den sonra müslümanların elindeki kitapların en üstünü olduğunu söylediği *el-Câmi 'u's-şahîḥ*, yalnız sahih hadisleri toplayan ilk eserdir. İmam Şâfiî, yeryüzünde İmam Mâlik'in *el-Muvaḥḥa*'ından daha sahih bir hadis kitabı bulunmadığını söylediği zaman *el-Câmi 'u's-şahîḥ* henüz ortada yoktu. Çoğu Mağribli olmak üzere Müslim'in *el-Câmi 'u's-şahîḥ*'ini ona tercih edenler de vardır. Bu tercih, Müslim'in, eserinin mukaddimesi dışında sahih olmayan hiçbir hadisi almamasına karşılık Buhârî'nin bab başlıklarında sahih olmayan hadislere de yer vermiş olmasından ileri geliyorsa bu doğrudur; ancak aşağıda görüleceği üzere Buhârî'nin bu yolu seçmesinde haklı gerekçeleri vardır. Eserin adındaki "müsned" kelimesinden de anlaşılacağı üzere Bu-

hârî senedle nakledilmeyen rivayetleri kitabının dışında tutmuştur. Müslim'in eserini daha üstün bulanlar eğer bununla ondaki hadislerin daha sahih olduğunu kastediyorlarsa bu iddia İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu tarafından reddedilmiştir. Dârekutnî, Buhârî olmasaydı Müslim'in böyle bir eser telif edemeyeceğini, zaten çalışmasında onun eserini esas aldığını söyler (ayrıca bk. SAHİHAYN).

Telifi. III. (IX.) yüzyıla kadar meydana getirilen hadis külliyyatı sahih hadislerin yanı sıra hasen ve zayıf hadisleri de ihtiva etmekteydi. Buhârî'nin hocası İshak b. Râhûye, sadece sahih hadisleri ihtiva eden muhtasar bir kitaba duyulan ihtiyaçtan söz etmişti. Buhârî o günlerde bir rüya gördü. Elindeki bir yelpaze ile Hz. Peygamber'in huzurunda onu serinletiyordu. Rüya tabircileri bunu, Hz. Peygamber'i ona isnat edilen yalanlardan koruma şeklinde yorumladılar. Bunun üzerine Buhârî *el-Câmi 'u's-şahîḥ*'i, topladığı 600.000 hadisten seçerek meydana getirdi. Eserin hacmini büyütmemek düşüncesiyle sahih hadislerin tamamını kitabına almadı. İbnü'l-Kayserânî, *el-Câmi 'u's-şahîḥ*'in geniş çaplı bir eserin hulâsası olduğunu, Buhârî'nin elindeki bütün hadisleri *el-Mebsûṭ* adlı bir eserde önce bablara göre tasnif ettiğini, bunun en sağlam rivayetlerini bir araya getirerek meşhur eserini ortaya çıkardığını söyler. Buhârî çalışmasını tamamladıktan sonra onu Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medîni gibi hadis otoritelerine sundu; onlar da döndü dışında bütün hadislerin sahih olduğunu belirttiler. Ukaylî, tenkide konu olan hadislerin sıhhati hakkında son sözün yine de Buhârî'ye ait olduğunu ifade etmektedir. Nitekim daha sonraları Dârekutnî ve benzeri münekkitler eserdeki 110 hadisin senedlerine teknik bakımdan bazı tenkitler yöneltmişlerse de hadis âlimlerinin büyük çoğunluğu bu tenkitleri isabetsiz bulmuş, İbn Hacer tenkit edilen rivayetlerin ve râvilerin hepsini savunmuştur (bk. *Hedyû's-sârî*, s. 364-488). Eseri inceleyenlerden Yahyâ b. Maîn'in 233'te (847), Ali b. Medîni'nin 234'te (849) vefat ettiği dikkate alınırsa kitabın, müellifinin vefatından en az yirmi üç yıl önce tamamlandığı anlaşılır.

Buhârî eserini bir ibadet vecdi içinde hazırlamış, her hadisi önce abdest alıp (İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyû's-sârî*, s. 6; a.mlf., *Taglîḥu't-ta'tik*, V, 421) veya gusledip (Hatîb, II, 9; Nevevî, s. 41; İbn Ha-

cer el-Askalânî, *Taglîku't-ta'lik*, V, 421) iki rek'at namaz kıldıktan sonra yazmıştır. Bazı kaynaklarda ise *el-Câmi*'in her babını Hz. Peygamber'in kabriyle minberi arasında ve her bab için iki rek'at namaz kıldıktan sonra yazdığı rivayet edilmektedir (bk. Zehebî, XII, 40).

İbnü'l-Kayserânî Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'i Buhara'da, bazıları ise Mekke'de yazdığını söylemektedirler. Telifinin on altı yıl sürdüğü ve Buhârî'nin Mekke'de bu kadar kalmadığı dikkate alınınca eserini Mekke'de yazmaya başladığı, daha sonra Buhara'da ve uzun süre kaldığı Medine ve Basra'da yazıp tamamladığı anlaşılar. Eserin bab başlıklarını Hz. Peygamber'in kabriyle minberi arasında yazdığına dair rivayet de böyle yorumlanabilir.

Hadis Sayısı. *el-Câmi'u's-şahîh*'i Fırebri'den rivayet edenlerden Abdullah b. Ahmed el-Hamevî'nin sayımına göre eserde 108 kitâb, Kâtib Çelebi'ye göre ise 100 kûsur kitâb, 3450 kadar bab bulunmaktadır. Muhammed Şerif Tokadî kitâb sayısının 68, bab sayısının 3730, Muhammed Fuâd Abdülbâkî ise kitâb sayısının 97, bab sayısının 3889 olduğunu söylemektedir. Eser üzerinde geniş bir fihrist hazırlayan Abdullah b. Muhammed Guneymân'a göre eserde 91 kitâb, 3867 bab bulunmaktadır. İbnü's-Salâh'a göre eserde mükerrerleriyle birlikte 7275 hadis olup tekrarsız rivayetlerin sayısı 4000, bunların içinde muttasıl senedle rivayet edilenler ise 2602'dir. Ta'likler arasında bulunan merfû rivayetleri de hesaba katınca tekrarsız muttasıl hadislerin sayısı 2761'i bulur. İbn Hacer'e göre ise eserde *muallak** ve *mütâbî*** -lerin dışında mükerrerleriyle birlikte 7397 hadis, 1341 muallak rivayet, 341 adet de mütâbî bulunmakta, böylece hadislerin toplamı 9082'ye ulaşmaktadır. Bu rakama sahâbî ve tâbiî sözleri dahil değildir. Cevzakî eserde 25.480 isnad zinciri bulunduğunu tesbit etmiştir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'te kendilerinden hadis rivayet ettiği hocalarının sayısı 289'dur. Eserdeki kitâb ve bablarla hadis sayısının değişik rakamlarla tesbiti bazı babların kitâb kabul edilmesinden, bir hadisin bazan uzun bazan kısa olarak birkaç yerde geçmesi sebebiyle bunların farklı sayımından ve iki ayrı isnadla rivayet edilen hadislerin kimine göre bir, kimine göre iki rivayet kabul edilmesinden kaynaklandığı gibi bazı nüshalar arasındaki farklar da bu değişiklik tesbitlere yol açmıştır.

Bab Başlıkları. *el-Câmi'u's-şahîh*'in "terceme" adı verilen bab başlıkları ve bu babların muhtevaları öteki hadis kitaplarından farklı özellikler taşımaktadır. Buhârî, bir hadisin ihtiva ettiği hükümlerin her birini göstermek maksadıyla bazan aynı hadisi -değişik senedlerle- birbirini takip eden bablarda zikretmekten kaçınmamıştır. Şartlarına uygun yeteri kadar hadis bulamadığı bir babda veya fikhî görüşünü özellikle belirtmek istediği bir konuda ilgili âyetleri, ta'lik yoluyla rivayet ettiği hadisleri, sahâbe, tâbiîn ve meşhur imamların sözlerini tercemede zikreder. Herhangi bir mezhebe bağlı olmayan Buhârî bir fikhî kitabı görüntüsü veren bu gibi yerlerde (meselâ bk. "Şehâdât", 8) daha çok kendi kanaatini destekleyen görüşleri nakleder. Şartlarına uymamakla beraber delil olmaya elverişli hadisleri de burada ya aynen veya meâlen zikreder. Nitekim "Bâbü'l-ümerâ' min Kureys" adlı terceme, Hz. Ali tarafından rivayet edilen bir hadis ile ilgili metinden ibarettir. Bu hadis Buhârî'nin şartlarına uymadığı için onu tercemede mâna olarak zikretmiş, konuyu daha farklı şekilde ele alan ve şartlarına uyan bir başka hadisi ise bu tercemenin altında senediyle birlikte vermiştir. Tercemelerde kesinlik ifade eden kalıplarla (cezm sigalarıyla) zikrettiği rivayetlerin güvenilir olduğu, kesinlik ifade etmeyen meçhul fiil kalıplarıyla (temrîz sigalarıyla) zikrettiği rivayetlerin ise zayıf olduğu anlaşılar. Bu sebeple bab başlıklarında görülen bir rivayet kaynak olarak verilmek istendiğinde onun *el-Câmi'u's-şahîh*'te bulunduğu mutlak bir ifadeyle söylenmemeli, rivayetin tercemede yer aldığı özellikle belirtilmelidir. Buhârî fikhî kanaatlerini bab başlıklarında aksettirdiği için, "Buhârî'nin fikhî tercemelerinde bulunur" sözü şöhrret bulmuştur. Tercemeleri bazan bir âyet, bazan kısa bir hadis, bazan da hadisin bir bölümü veya muhtevaları oluşturur. Buhârî burada fikhî bir hükmü kesin bir ifadeyle anlatma imkânı bulamadığı zaman tercemeyi soru şeklinde verir. Böylece okuyucuya bu konuda çeşitli rivayetler bulunduğunu, meselenin farklı cepheleri olduğunu anlatmak ister. Çokça ihtilâf edilen bir konuyu da "bâbü mâ yüzkerü fi..." şeklinde müphem bir ifade ile vermeyi uygun görür. Buhârî konuları âyetle, sahâbe ve tâbiîn sözleriyle ve eserinin bir başka yerinde muttasıl senedle yer almış bir hadisin bir bölümünü* senedsiz olarak vermek

suretiyle destekler. Bu nevi başlıklara bakarak Buhârî'nin eserini temize çekmeye fırsat bulamadığını zannedenleri dikkatsizlikle suçlayan İbn Hacer, bu metotla onun söz konusu meselede şartlarına uygun hadis bulamadığını anlatmak istediğini söyler. Bazı bab başlıklarının altında hiçbir hadis zikretmeyen Buhârî bununla eserinde yer almasa bile o konuda güvenilir hadislerin bulunduğu işaret etmiş olur. Bu duruma dikkat çeken Müstemlî, Firebrî nüshasını istinsah ederken orada bazı bab başlıklarının altında herhangi bir hadis bulunmadığını, bazı hadislerle de bab başlığı konulmadığını belirttikten sonra kendilerinin bunları bir bab başlığı altında topladıklarını haber verir. Bu husus, aynı *asıl** dan yazıldıkları halde bazı nüshalar arasında görülen farklılıkların nereden kaynaklandığı hakkında da fikir vermektedir.

Şemseddin el-Kirmânî, tercemelerde Buhârî'nin hocalarını taklit ettiğini ileri sürmekteyse de İbn Hacer el-Askalânî daha önce hiç kimsenin böyle bir iddia da bulunmadığını söyleyerek bu görüşü reddetmektedir. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* adlı çalışmasında Kirmânî'nin görüşü doğrultusunda deliller bulmaya gayret etmiştir (bu konudaki bazı çalışmalar için aş. bk.).

Ta'likleri. Bir senedin baş tarafından bir veya birden çok râvinin adını zikretmeyip sadece ilk râvisinin adını vermek (ta'lik) suretiyle yapılan nakiller *el-Câmi'u's-şahîh*'in bab başlıklarında çokça görülür. Ta'lik bir isnad kusuru kabul edildiği için Buhârî bazı âlimlerin tenkidine uğramış, ancak o, eserini mümkün olduğu kadar kısa ve özlü telif etmek düşüncesiyle bu yola başvurmuştur. Hadislerin kusursuz bir isnadla nakledilmesinde aşırı titizliğiyle bilinen Buhârî, bir başka babda muttasıl senedle verdiği veya güvendiği bir muhaddisin kitabında muntazam bir senedle nakledildiğini bildiği ve o devirde âlimlerin delil olarak kullandığı bazı rivayetleri, kanaatini desteklemek üzere bab başlıklarında zikretmek istediğinde bu şekilde nakletmeyi uygun görmüştür. Sayıları 1341'i bulan bu hadislerden 160'ı dışındakilerin senedlerini başka bablarda muttasıl olarak zikretmiştir. Bunlardan cezm sigasıyla rivayet ettikleri, kendi şartlarına uygun olup hocalarından bizzat duyduğu hadislerdir. Temrîz sigasıyla rivayet ettikleri ise kendi şartlarının bütün özelliklerini taşımamakla beraber diğer tanınmış muhaddislerin

şartlarına uyan ve onların kitaplarında yer alan rivayetlerdir. İbn Hacer, *el-Câmi'u's-şâhih*'teki bütün muallak rivayetlerin muttasıl senedlerini *Tağlîku't-ta'lik* adlı eserinde toplamıştır. Beş ciltlik bu hacimli eserde *el-Câmi*'in terti-bi üzere merfû, mevkuf ve maktû bütün ta'likler ile Buhârî'nin "Tâbeahû fülân" veya "Revâhû fülân" diyerek bir kısmını verdiği senedlerin muttasıl rivayetlerini tesbit etmiş ve bunların sahih, hasen veya zayıf olduklarını da belirtmiştir. Sahasının bu en önemli kitabını yine İbn Hacer önce *et-Teşvîk ilâ vaşli'l-mühim mine't-ta'lik* adıyla ihtisar etmiş, daha sonra bunu da *et-Tevfîk li-vaşli'l-mühim mine't-ta'lik* adıyla ikinci defa ihtisar etmiştir. Bu sonuncu eserde Buhârî'nin *el-Câmi*'in herhangi bir yerinde senedini vermediği adı geçen 160 hadisin tam senedlerini zikretmiştir. Bu eseri *Hedyü's-sârî*'nin dördüncü faslında da (s. 22-76) özetlemiştir.

Tekrarları. Birden fazla hüküm ihtiva eden bir hadisi ilgili olduğu konuların her birinde değişik isnadlarla rivayet etmek ve böylece aynı hadisten âzami surette faydalanmaya imkân sağlamak Buhârî'nin sıkça başvurduğu bir metottur. Hadisten elde edilmesi mümkün olan bütün fikhî hükümleri göstermek istediği zaman sahâbî râvisi aynı olmakla beraber hadisin muhtelif tarihlerle gelen rivayetlerini bazan aynı kitap içinde alt alta sıralar. Meselâ "Kitâbü'l-İstiskâ" da böyle bir hadisi on bir ayrı bab başlığı altında tekrarlamıştır (bab 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 21, 24). Hz. Peygamber'in bir yahudiye zırhını rehin bırakarak ondan yiyecek satın almasını on yerde, Hz. Âişe'nin Berîre'yi satın alıp kölelikten kurtarması olayını, ihtiva ettiği çeşitli hükümler sebebiyle, muhtelif bölümlerde yirmi ikiden fazla yerde zikretmiştir. En fazla tekrarladığı rivayet bu Berîre hadisidir. Bir hadisi aynı senedle iki yerde rivayet etmesi ise pek nâdir olup bunların sayısı yirmi üçtür. Her ne kadar Buhârî'nin bu usulü tekrara meydan verdiği gerekçesiyle tenkide uğramışsa da faydaları dikkate alınarak bu tekrarların hadis rivayetine kazandırdığı zenginliği takdirle karşılamak gerekir. Hadislerdeki farklı bilgi ve hükümlerin öğrenilmesi, onların birden fazla sahâbî tarafından rivayet edildiğinin anlaşılması, birbirine zıt gibi görünen bazı hadislerin sağlam isnad zincirlerinin ortaya çıkması, bazan kısaca rivayet edilen bir hadisin uzun bir metni olduğunun görül-

mesi bu yolla mümkün olmaktadır. Esasen farklı bilgiler ihtiva eden rivayetlerin her biri ayrı birer hadis sayıldığına göre bunları tekrar olarak kabul etmek de doğru değildir. Ayrıca muhtelif hükümler ihtiva eden bir hadisin bu hükümler sayısınca tekrar edilmesi, rivayetin sadece bir bölümünü hatırlayan okuyucuya hadisi daha kolay bir şekilde bulma imkânı sağlayacağı da muhakkaktır.

el-Câmi'u's-şâhih'teki tekrarların gereksiz olmadığını en iyi gösteren husus, Buhârî'nin metin ve senedlerle ilgili birçok meseleyi en kısa yoldan anlatma konusundaki titizliğidir. Bir babda naklettiği hadisin aynı veya benzeri, onun zengin hadis koleksiyonu arasında farklı bir senedle bulunuyor ve bu senedi zikretmeye ihtiyaç hissediyorsa metni tekrarlamaz; "bi-hâzâ" diyerek hadisin aynı metinle veya "bi-nahvihi" diyerek benzeri bir metinle rivayet edildiğini gösterir. Aynı metne dört farklı senedle sahip olduğu ve bu senedleri okuyucuya göstermek istediği zaman metni bir defa verir, senedleri ise aralarına "tahvil işareti" (hâ) koyarak tekrarlar (bk. "Büyü", 2). Bu durumda metinler arasındaki önemli bir farkı belirtmek istediğinde sadece o kelimayı zikreder (bk. "Umre", 17).

Şartları. Buhârî, kendi hocasından sahâbî râviye varıncaya kadar son derece güvenilir muhaddisler tarafından muttasıl bir isnad ile nakledilen rivayetleri kitabına almayı prensip edinmiştir. Bazılarının ileri sürdüğü gibi her tabakada birden fazla râvinin bulunmasını gerekli görmemiştir. Yalnız seneddeki her bir hoca ile talebesinin uzun süre görüşmüş olması esastır. An'ane" yoluyla gelen rivayetlerde talebelerden birinin hocasından hadisi bizzat duymadığı halde duymuş gibi rivayet ettiği (bk. TEDLİS) ihtimali hatıra gelebilir. Bu gibi durumlarda Buhârî'ye göre seneddeki râvilerin en az bir defa birbirleriyle görüştükleri bilinmelidir. Buna lüzum görmeyen Müslim ise râvilerin aynı asırda yaşamış olmasını ve görüşmelerinin imkân dahilinde bulunmasını yeterli sayar. Şu halde Buhârî bu konuda Müslim'den çok daha titizdir. Hadisi Buhârî tarafından an'ane yoluyla rivayet edilen bir râvinin hocası ile görüşmediği iddiası varsa, Buhârî bu kişinin hadisini rivayet ettiği yerde, sırf bu iddiayı çürütmek maksadıyla, konu ile ilgili olmasa bile, o râvinin hocası ile görüştüğünü açıkça belirten bir hadisi naklettiği de olur. Bu husus,

konu içindeki mâna birliğinin bozulması pahasına Buhârî'nin rivayet tekniğini ön planda tuttuğunu göstermektedir.

Diğer *Kütüb-i Sitte* imamları gibi Buhârî de eserine aldığı hadisleri hangi şartlara göre seçtiğini zikretmemiştir. Ona nisbet edilen şartlar eseri incelenmek suretiyle tesbit edilmiş olmakla beraber bu konuda çalışma yapanların verdiği sonuçlar aynı değildir.

Rivayeti. *el-Câmi'u's-şâhih*'i Buhârî'den 90.000 kişi dinlemiş olmakla beraber (Hatîb, II, 9) onu daha sonraki nesillere aktaran râvilerin sayısı oldukça azdır. Bunların başında *el-Câmi'u's-şâhih*'i, biri Firebrî'de (248/862), diğeri Buhara'da (252/866) olmak üzere hocasından iki defa dinleyen Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Matar el-Firebrî gelir. Diğerleri, eserin son kısmından bir bölümünü Buhârî'den dinleme imkânı bulamayan Hammâd b. Şâkir en-Nesevî, "Kitâbü'l-Ahkâm"dan sonrasını bizzat duymadığı için bu kısımları Buhârî'den icâzet" yoluyla alan İbrâhim b. Ma'kûl en-Nesevî ve Buhârî'den *el-Câmi*'i en son rivayet eden Ebû Talha Mansûr b. Muhammed el-Bezdevî'dir. Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî'nin rivayeti ise eseri semâ" yoluyla almayıp Buhârî'nin Bağdat'taki imlâ" meclislerinde yazdıklarıyla çok hatalı bir nüsha meydana getirdiği için pek itibar görmemiştir. Firebrî nüshası dışındaki diğer üç nüshanın zamanla şöhetlerini kaybettiği ve yerlerini bugün elimizde bulunan Buhârî metninin yegâne rivayeti olan Firebrî nüshasına bıraktığı anlaşılmaktadır.

Buhârî'nin meşhur talebesi Firebrî'den *el-Câmi*'i rivayet edenlerin en tanınmış olanları şunlardır: İbnü's-Seken diye tanınan Ebû Ali Saîd b. Osman el-Misrî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Cürcânî, Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Müstemlî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hammûye el-Hamevî (es-Serahsî), Ebû Ali Muhammed b. Ömer b. Şebbûye eş-Şebevî (eş-Şebbûvî), Ebû'l-Heysem Muhammed b. Mekki el-Küşmîhenî ve Firebrî'den *el-Câmi*'i en son dinleyen Ebû Ali İsmâil b. Muhammed el-Küşânî ile Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Ahsikesî.

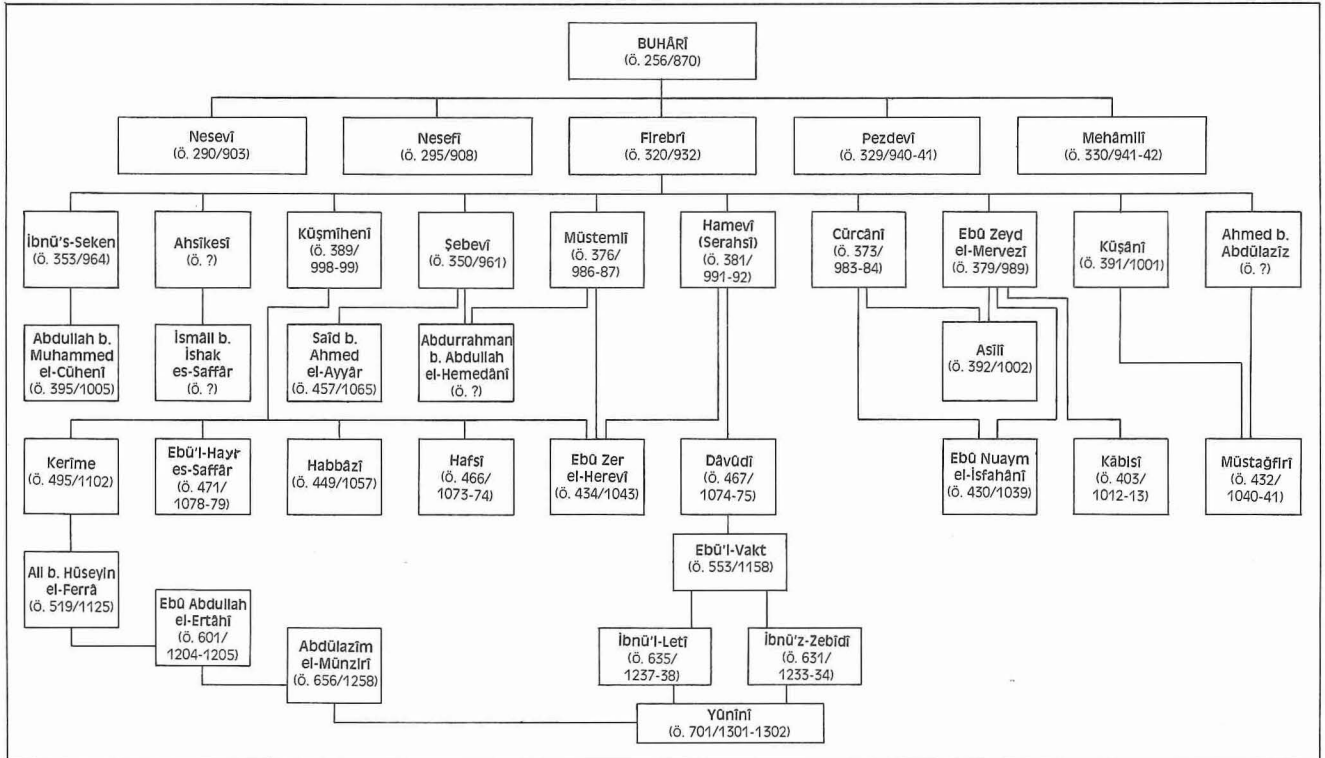
Firebrî nüshasını üçüncü kademede devam ettirenler arasında yer alanlardan Ebû Zer el-Herevî ile hayatını hadise adanmış olan kadın muhaddis Kerîme bint Ahmed öğretim faaliyetlerini Mekke'de devam ettirdikleri için eserin is-

lâm dünyasına yayılmasında büyük hizmetleri olmuştur. Ebû Zer nüshasının büyük bir şöhrete sahip olmasının en önemli sebebi, Firebrî'nin üç tanınmış talebesi Müstemlî, Hamevî ve Küşmîhenî'nin nüshalarına dayanmasıdır. Önemli üç rivayeti birleştirmesi sebebiyle bu nüsha daha sonraki çalışmalarda müstakil bir rivayet olarak ele alınmıştır. Ebû Zer nüshasına büyük değer veren İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'yi, Kirmânî de *el-Kevâkibü'd-derârî*'yi bu rivayet üzerine kurmuşlardır. Mağrib'de de en yaygın olan rivayet budur. Bu kademedен sonra eseri rivayet edenlerin sayısı giderek çoğalmış ve daha sonraki yüzyıllarda *el-Câmi'u's-şahîh*'in birçok nüshası meydana gelmiştir. Eldeki rivayetlerinin birçoğu, çeşitli nüshalardan sağlam bir metin tesis etme zarureti duyan Ali b. Muhammed el-Yûnînî'nin (ö. 701/1301) meydana getirdiği nüshaya dayanmaktadır. Kastallânî *İrşâdû's-sârî* adlı Buhârî şerhinde bu nüshayı esas almıştır. Yûnînî, Firebrî'den sonra çeşitli kollara ayrılarak kendisine kadar gelen nüshalardan birkaç rivayeti birleştirenleri öncelikle ele almıştır. Bunlardan Ebû Zer nüshası için "he" (هـ), Asîlî için "sad" (ص), Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir ed-Dımaşkî için "şın" (ش) ve Ebû'l-Vakt için "zı" (ظ) rumuzlarını kullanmıştır. Kendi nüshasındaki bir kelime bu dört nüshadan hangisinde bulunuyorsa kelimenin üzerine

o nüshanın rumuzunu, dördünde de bulunuyorsa "he, sad, şın, zı" harflerinin hepsini yazmıştır. Söz konusu kelimenin bulunmadığı nüshanın rumuzunun önüne "lâ" koymuştur. Bunların dışındaki önemli bazı rivayetler için de muhtelif rumuzlar ve farklı renkler kullanmıştır (Kastallânî, I, 40; ayrıca bk. YÜNİNİ, Ali b. Muhammed). Çözemediği bazı dil problemlerini devrin tanınmış sarf ve nahiv âlimi İbn Mâlik et-Tâî ile (ö. 672/1274) iş birliği yaparak halletmiş, hatta İbn Mâlik onun derslerini takip ederek sağlam bir *Şahîh-i Buhârî* nüshası meydana getirmesi için ciddi gayretler sarfetmiş, sonunda eserdeki önemli dil problemlerini *Şevâhidü't-tavzîh ve't-taşhîh li-müşkilâtî'l-Câmi'i's-şahîh* adıyla bir araya getirmiştir. Sonuçta esere gösterilen itina sebebiyle bu nüshalar arasında fazla bir fark doğmamıştır. *Şahîh-i Buhârî*'nin rivayetleri üzerinde bir araştırma yapmış olan Johann Fück-Halle, bu nüshalarda çok büyük metin değişikliği bulunmadığını belirtmekte ve çeşitli nüshalardan tesbit edilen değişik okuyuş şekillerinin mânaya çok az tesir ettiğini söylemektedir.

Firebrî'nin önde gelen on talebesiyle *el-Câmi'u's-şahîh*'i bunlardan rivayet eden on iki meşhur râvi ve Yûnînî'nin rivayet zincirlerinden bir kısmı aşağıdaki şemada gösterilmiştir:

İslâm Dünyasındaki Yeri. İslâm dünyasında Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en büyük ilgiyi Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîh*'i görmüştür. Hadislerinin titizlikle seçilmesi, mükemmel bir tertibe sahip olması, muhtevasının zenginliği ona bu itibarı kazandırmıştır. *el-Câmi'u's-şahîh* sevap kazanmak maksadıyla olduğu gibi maddî ve mânevî sıkıntılardan, hastalık ve belâlardan kurtulmak ve her türlü murada nâil olmak arzusuyla da okunmuştur. Kirmânî (ö. 786/1384), kendi devrinde İslâm ülkelerinden birinde sultanın rahatsızlandığını ve şifa bulma ümidiyle *Şahîh-i Buhârî* okunmasını arzu ettiğini haber vermektedir (*el-Kevâkibü'd-derârî*, I, 5). *Şahîh-i Buhârî*'nin sıkıntılı günlerde okunduğu takdirde insanları huzura kavuşturduğunu, deniz seyahatine çıkarken birlikte götürülmesi halinde geminin batmadığını söyleyen İbn Ebû Cemre (ö. 699/1300), bütün bu meziyetleri duası makbul bir kişi olan Buhârî'nin okuyucularına dua etmesiyle açıklamaktadır. 1281 yılında Tatarlar Suriye'ye girdiği zaman Melik Mansûr Kalavun, onlara karşı koymak üzere yola çıkmadan önce *Şahîh-i Buhârî* okunmasını emretmiş, âlimler de hatim günü cumaya gelecek şekilde eseri muhtelif celseler halinde okumuşlardır. 1505 yılında Mısır sultanının bahçesinde kurulan büyük bir çadırda *Şahîh-i*

Buhârî hatmi yapıldığını haber veren Mısırlı tarihçi İbn İyâs, daha önceki tarihlerde eserin sarayda okunduğunu, hatim merasiminin büyük sarayda yapıldığını, bu esnada kadılara ve ileri gelen âlimlere hil'atlar giydirilip keselerle bahşişler verildiğini, fakat sonraları hatmin Kale Camii'nde okunup sultanın huzurunda yapılan kısa bir merasimle bitirildiğini söylemektedir (*Bedâ'i'ü'z-zühûr*, IV, 88). 1581'de Osmanlı ordusundan korkarak Merakeş'teki tahtını bırakıp Fas'a kaçan Sultan Ahmed el-Mansûr, III. Murad'ın kendisini bağışlaması üzerine tekrar tahtına dönerken Faslılar tarafından -halifelere yapıldığı gibi- *Şahîh-i Buhârî* okunarak uğurlandı. O devirlerde Mağrib'de düşmana karşı zafer kazanıldığı zaman yapılan merasimlerde Kur'an-ı Kerim ile birlikte *Şahîh-i Buhârî* hatimleri yapıldığı, hatta yemin merasimlerinde Kur'an-ı Kerim üzerine olduğu kadar *Şahîhayn* üzerine de yemin edildiği bilinmektedir (İfrenî, s. 72, 100). Fas Sultanı İsmâil b. Şerif (1646-1727), zenci kölelerden oluşan "Abidü'l-Buhârî" (Buhârî'nin hizmetkârları) adında bir muhafız alayı kurdu. *Şahîh-i Buhârî* üzerine yemin ettirerek onlardan sadakat sözü aldı ve kendilerine bir *Şahîh-i Buhârî* nüshası teslim edip onu titizlikle korumalarını, ata bindikleri zaman yanlarından ayırmamalarını ve İsrâilîoğulları'nın *ahid sandığı* nı taşıdıkları gibi onu savaşlarda en önde taşımalarını emretti. Fas'ta yaşamakta olan bir inanışa göre bir velînin kabrini ziyaret ederken *Şahîh-i Buhârî*'nin herhangi bir sayfasını açıp gözüne ilk ilişen hadisi okuyan, sened zincirindeki râviler ve Hz. Peygamber vasıtasıyla Allah'tan muradının hâsıl olmasını isteyen bir kimsenin dileği çok geçmeden yerine gelir (E. Lèvi-Provençal, s. 212-213; *IA*, V/2, s. 1112). 1798'de Ezher Camii'nde Napolyon Bonapart'ın şehre girmemesi dileğiyle, 12 Eylül 1902'de yine aynı yerde kolera tehlikesi sebebiyle *Şahîh-i Buhârî* hatmedildi (I. Goldziher, VI/2, s. 214). Balkan Savaşı'nın başladığı günlerde Ezher şeyhi, Osmanlı ordularının zaferini niyaz etmek maksadıyla ileri gelen âlimlerden kubleye yönelerek *Şahîh-i Buhârî* okumalarını istemiştir (*el-Menâr*, XVII/2, s. 112). Önemli işlere başlarken de *Şahîh-i Buhârî*'yi hatmetme geleneği vardır. Mağrib'de yapılan büyük hatim merasimleri için receb ayının ilk günü *Sahîh-i Buhârî* okunmaya başlanır, rama-

zanın 27. gecesi okuma işi sona ererdi. Eserin son hadisi olan "Sübhânallâhi ve bi-hamdihî sübhânallâhi'l-azîm" e gelince herkes ayağa kalkar ve bu hadisi 101 defa tekrar ederdi. Daha sonra Bûsîrî'nin *Kaşidetü'l-bürde* ve *el-Kaşidetü'l-hemziyye*'sinden muhtelif beyitler toplu halde okunurdu. Bu merasim hükümdarın sarayında da tekrarlandığı gibi ramazan bayramının 1. ve 7. günlerinde hükümdarın bulunduğu şehir merkezlerinde tekrarlanırdı. Türkiye'de Birinci Büyük Millet Meclisi açılacağı zaman ülkenin her yerinde *Şahîh-i Buhârî* hatimleri yapılmıştır. 21 Nisan 1920'de Hey'et-i Temsilîyye adına Mustafa Kemal imzasıyla 61. fırka kumandanı Refet Bey'e çekilen telgrafta, "Bi-mennihi'l-kerîm Nisan'ın 23. Cuma günü cuma namazını müteakip Ankara'da Büyük Millet Meclisi küşâd edilecektir" dendiikten sonra, "yevm-i mezkûrun te'yîd-i kudsiyyeti için bugünden itibaren merkez-i vilâyet-te vali beyefendi hazretlerinin tertibiyle hatim ve Buhârî-i Şerîf tilâvetine bed' olunacağı... mukaddes ve mecruh vatanımızın her köşesinde aynı suretle bugünden itibaren Buhârî ve hatemât-i şerîfe kıraatine şûrû edileceği" bildirilmektedir (Gazi Mustafa Kemal, s. 272-273). Eserin dua niyetiyle hatminin, Kur'an-ı Kerim cüzlerinin ayrı ayrı şahıslar tarafından okunması gibi muhtelif celselerde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Baskıları. *Şahîh-i Buhârî* İstanbul, Kahire, Bulak, Hindistan ve Avrupa'da birçok defa basılmıştır. Bunların içinde en mükemmeli, Yûnî'nî nüshası esas alınarak kenarında diğer nüsha farkları gösterilmek suretiyle II. Abdülhamid'nin emriyle yapılan neşirdir (I-IX, Bulak 1313-1315). Bunu Hacı Zihni Efendi'nin tasahihiyle yapılan baskısı takip eder (I-VIII, İstanbul 1315). L. Krehl'in (I-III, Leiden 1862-1868) ve Theodor W. Juynboll'un (I-IV, Leiden 1908) baskıları iyi birer neşir değildir. E. Lèvi-Provençal *Şahîh-i Buhârî*'yi Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (I-IV, Paris 1928). Octave Houdas ile W. Marçais'in Fransızca tercümelerindeki (I-IV, Paris 1903-1914) hataları göstermek üzere Muhammed Hamîdullah bu kitapların dörtte biri hacminde bir çalışma yapmak zorunda kalmıştır (*el-Bokhari, Les tradition Islamiques* [Tome-5] *Introduction et notes correctives de la traduction française de Octave Houdas et William Marçais*, Paris 1401/1981). Bu arada Muhammed Es'ad We-

is'in notlarla birlikte İngilizce neşri (Srinagar 1935), Reinfried'in kısmen yaptığı Almanca tercümesi de (Um 1913) zikredilebilir. Bazı müsteşrikler eserin muhtelif bölümlerini Batı dillerine tercüme ederek yayımlamışlardır (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 261). Serkis eserin diğer baskılarını da tesbit etmiştir (*Mu'cem*, I, 535-536).

Şerhleri. *el-Câmi'ü's-şahîh*'i şerhetmenin İslâm ümmetinin boynuna borç olduğunu söyleyen İbn Haldûn'un sözü gerçekleşmiş ve eser üzerinde en iyi şekilde anlaşılması ve bütün problemlerinin çözülmesi için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Kâtib Çelebi çoğu şerh olmak üzere *Şahîh-i Buhârî* etrafında yapılan çalışmalardan seksen ikisinin adını vermektedir. Daha sonra yazılan şerhler ve benzeri çalışmalar dikkate alınınca bu rakamın çok artacağı muhakkaktır. Eserin tanınmış şerhleri şunlardır: 1. *İ'lâ-mû's-sünen*. İlk *Şahîh-i Buhârî* şerhi olarak bilinen eser Hattâbî (ö. 388/998) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inin şerhi olan *Me'âlimü's-Sünen*'i tamamladıktan sonra yakınlarının isteği üzerine bu kitabı yazmıştır. Eserde, sahasında yazılan diğer büyük kitaplarda olduğu gibi her müşkülü çözmek yerine bilgi verilmesi zaruri görülen bazı önemli hususlara kısaca temas edilmekle yetinilmiştir. Şerhin Süleymaniye (Ayasofya, nr. 687), Millet (Feyzullah Efendi, nr. 261, 262, 437) ve Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 393) kütüphaneleriyle diğer bazı kütüphanelerde yazmaları mevcuttur. 2. İbn Battâl el-Kurtubî'nin (ö. 449/1057) adı bilinmeyen şerhi daha sonraki şârihlerin faydalandığı önemli bir eserdir. Bu şerh, hadis meselelerinden çok Mâlikî fıkıhına ağırlık vermekle tenkit edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshası (Medine, nr. 230) eksik olmakla beraber diğer İslâm ülkeleri kütüphanelerinde tamamı bulunmaktadır (Sezgin, *GAS*, I, 118). 3. *el-Bedrül-münîrî's-sârî fi'l-kelâm 'ale'l-Buhârî*. Kübüddin el-Halebî diye tanınan Abdülkerîm b. Abdünnûr'un (ö. 735/1334-35) bu eseri, Kâtib Çelebi'nin söylediğine göre on cilt olup *el-Câmi'*in ancak yarısının şerhinden ibarettir (bazı bölümleri için bk. Sezgin, *GAS*, I, 119). 4. *et-Telviḥ şerḥu'l-Câmi'î's-şahîh*. Türk âlimi Moğoltay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) yirmi cilt olduğu söylenen (İbn Hacer el-Askalânî, *Li-sânü'l-Mizân*, VI, 72) bu eserinin nerede

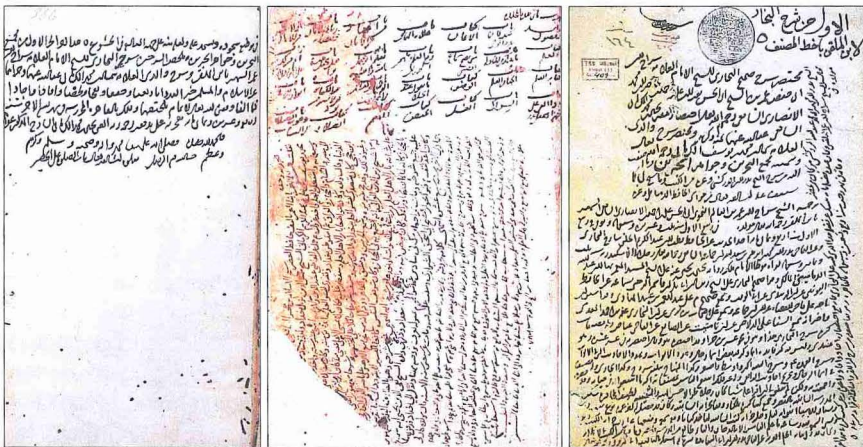
bulunduğu bilinmemektedir. 5. *el-Kevâ-kibû'd-derârî*. Eserin müellifi olan Türk âlimi Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (ö. 786/1384), muhtelif ülkeleri dolaştığı halde *el-Câmi' u's-şahîh*'in bütün problemlerini çözecek tarzda muhtevalı bir şerhine rastlamadığını söylemekte, İbn Battâl'ın şerhini Mâlikî fıkına ağırlık verdiği için, Hattâbî ile Moğoltay b. Kılıç'ın şerhlerini ise eserin tamamını ele almadıkları için yeterli bulmadığını belirtmektedir. Kendisi ise hadislerdeki müşkil*leri açıklamakta, gramer, hadis usulüne, fıkha, râvilere ve onların çeşitli durumlarına dair bilgiler vermekte, birbirine zıt gibi görünen hadislerin arasını telif etmektedir. Kirmânî, *Şahîh-i Buḥârî* şerhleri arasında önemli bir yere sahip olan orta büyüklükteki eserini 1373 yılında Mekke'de tamamlamıştır. Bedreddin el-Aynî bu eserden faydalanmış, İbn Hacer ise onu faydalı bulmakla beraber daha çok tenkit etmek maksadıyla söz konusu etmiştir. Yazma nüshalarının çoğu Türkiye kütüphanelerinde bulunan eser Kahire'de yirmi beş cilt halinde basılmıştır (1935-1945). 6. *et-Tenkih li-elfâzî'l-Câmi' i's-şahîh*. Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) bir ciltten ibaret olan bu eseri, *el-Câmi' u's-şahîh*'teki garîb* kelimeleri, müşkil i'rabları, yanlış okunabilecek isim ve nisbeleri belirgin hale getirdiği ve kolayca anlaşıl-mayan bazı kısımları açıkladığı için faydalı ve yeterli bir şerh olarak kabul edilmiştir. Yazmalarının büyük bir kısmı Türkiye kütüphanelerindedir (bk. Sezgin, GAS, I, 120). 7. *et-Tavzîḥ li-şerḥi'l-Câ-*

mi' i's-şahîh. İbnü'l-Mülakkîn'a (ö. 804/1401-1402) ait bu eserden söz ederken Kâtib Çelebi adının *Şevâhidü't-tavzîḥ* olduğunu ve yirmi ciltten ibaret bulunduğunu söylemektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 547). Şârih, hocası Moğoltay b. Kılıç ile Kutbüddin el-Halebî'nin eserlerinden büyük ölçüde faydalanmıştır. İbn Hacer eserin ilk yarısının daha faydalı olduğunu söylemektedir. Şerhin on altı cildi Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 377-392), X ve XI. ciltleri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 396/10, 396/11) bulunmaktadır. Ayrıca diğer kütüphanelerde de nüshaları mevcuttur (bk. Sezgin, GAS, I, 120). 8. *el-Lâmi' u's-şabiḥ 'ale'l-Câmi' i's-şahîh*. Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî'nin (ö. 831/1428), Kirmânî ve Zerkeşî şerhleriyle İbn Hacer'in *Hedyü's-sârî*'sinden faydalanarak yazdığı dört cilt hacmindeki bu eserin hemen hemen bütün nüshaları İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır (bk. Sezgin, GAS, I, 121). 9. *Mecma'u'l-bahreyn ve cevâhirü'l-habreyn*. İbnü'l-Kirmânî diye tanınan Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf'un (ö. 833/1430) bu eseri, babası Kirmânî ile İbnü'l-Mülakkîn'ın *Şahîh-i Buḥârî* şerhlerini birleştirmektedir. Bilindiği kadarıyla sekiz ciltlik müellif hattı yegâne nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 402/1-8). 10. *et-Telkih li-feḥmî kârî' i's-Şahîh*. Sibt İbnü'l-Acemî'ye (ö. 841/1438) ait olan bu şerhin yazmalarının I ve II. ciltleri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 392/1-2), bir cildi

Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 435), bir cildi de Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 689) bulunmaktadır.

11. *Fethu'l-bârî bi-şerḥi Şahîhi'l-Buḥârî*. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) bu eseri, *Şahîh-i Buḥârî* şerhlerinin en mükemmeli olarak kabul edilmektedir. İbn Hacer *Şahîh-i Buḥârî* üzerindeki çalışmalarına, önce bu eserdeki muallak hadisleri konu alan beş ciltlik *Taglîku'ta-ta'lik*'i ile başlamış ve onu 1401'de tamamlamıştır. Daha sonra büyük şerhinin mukaddimesi olan müstakil bir cilt halindeki *Hedyü's-sârî*'yi kaleme almış ve bunu da 1410'da bitirmiştir. *Şahîh-i Buḥârî* hakkında bilinmesi zaruri bilgileri ihtiva eden *Hedyü's-sârî*, daha ziyade *el-Câmi' u's-şahîh*'te hadislerin neden bölünerek (taktî*), ihtisar edilerek ve muhtelif bahislerde tekrarlanarak verildiği, tercemelerdeki hadislerin neden senedsiz zikredildiği (ta'lik), eserdeki nâdir (garîb) kelimelerle yazılış ay-nı okunuşu farklı isim, künye, lakap ve nisbelerin hangileri olduğu, ayrıncı bir vasıf söylemeden Buḥârî'nin müphem bir şekilde zikrettiği isimlerle kimleri kastettiği, Dârekutnî ile diğer münakitlerin Buḥârî'yi tenkit etmek maksadıyla ileri sürdükleri bütün görüşlerin mahiyeti ve geçerliliği, tenkit edilen Buḥârî râvileri için söylenenler ile bunların isabet derecesi hakkında on ayrı bölümde geniş bilgiler vermekte, eserin sonunda *Şahîh-i Buḥârî*'nin diğer özelliklerini tanıtarak Buḥârî'nin hayatını da geniş bir şekilde anlatmaktadır. İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'yi 1414 yılında yazmaya başlamış, hadis metinlerinde büyük ölçüde *el-Câmi' u's-şahîh*'in Ebû Zer nüshasına bağlı kalmıştır. Esere yeni başladığı sıralarda hadisleri oldukça geniş bir şekilde şerhetmiş, fakat daha sonra orta bir yol tutmayı tercih etmiştir. Kitabını 1438'de bitirmekle beraber vefatından bir müddet öncesine kadar çeşitli ilâveler yapmaya devam etmiştir. Eserin muhtelif nüshaları arasındaki farkların en önemli sebebi budur. İbn Hacer, açıklamaya gerek gördüğü kelimelerin lugat mânasını, i'rabını, hadisteki edebî incelikleri, fikhî hükümleri ve bu konularda âlimler arasında mevcut olan görüş farklılıklarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle şerhettiği hadisin diğer rivayetlerini tesbit etmek ve bunların sağlamlık derecesini belirtmek suretiyle hadis etrafındaki görüş ayrılıklarının kaynağına inmektedir. Mü-

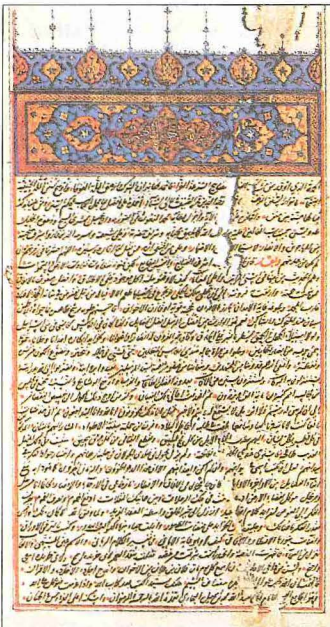
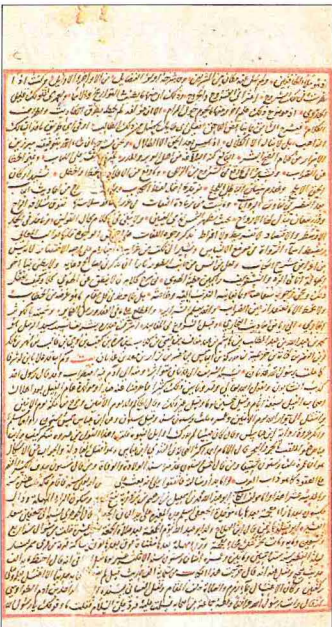
İbnü'l-Kirmânî'nin *Mecma'u'l-bahreyn ve cevâhirü'l-habreyn* adlı eserinin müellif hattıyla olan nüshasından üç sayfa (TSMK, III. Ahmed, nr. 402/1, vr. 1^a, 2^a, 966^a)

kerrer hadislerin her birini şerh ederken bulunduğu konu ile ilgisi nisbetinde bilgi vermekte, ihtiva ettiği diğer hususlar için rivayetin geçtiği diğer konulara gönderme yapmaktadır. Eserin en önemli özelliği, rivayetleri hadis tekniği açısından değerlendirmeye tâbi tutmasıdır. Şerhettiği hadisin ve onu takviye eden diğer rivayetlerin senedlerini ve metinleri arasındaki farkları çeşitli açılardan incelemesi, *Şaḥīḥ-i Buḥārî*'nin en önemli özelliklerinden biri olan tercemelerdeki muallak rivayetlerin muttasıl senedlerini tesbite gayret etmesi ve esere yōneltilen çeşitli tenkidleri cevaplandırması diğer şerhlerde görülmeyen meziyetleridir. *Fethu'l-bârî* daha sonra yazılan bütün şerhlere kaynak olmuştur. Şevkānî'den *el-Câmi'u's-ṣaḥīḥ*'e bir şerh yazması istendiği zaman "Lâ hicrete ba'de'l-feth = Mekke fethinden sonra artık hicret yoktur" hadisiyle tevriye yaparak İbn Hacer'in bu değerli eserinden sonra başka bir *Şaḥīḥ-i Buḥārî* şerhi yazmaya gerek olmadığını anlatmak istemiştir. *Fethu'l-bârî*'nin Ebû'l-Feth Muhammed b. Hüseyin el-Merâgî (ö. 859/1455) tarafından yapılan bir muhtasarı bulunmaktadır (Kastallânî, I, 42). Fuat Sezgin, eserin bizzat İbn Hacer tarafından *en-Nüket 'alâ Şaḥīḥi'l-Buḥārî* adıyla ihtisar edildiğini söylüyorsa da (GAS, I, 121) bu doğru değildir. Zira İbn Hacer *en-Nüket*'i Zerkeşî'nin *et-Tenkih li-elfâzi'l-Câmi'i's-ṣaḥīḥ* adlı eserini tenkit etmek maksadıyla yazmaya başlamış, ancak tamamlamamıştır. İbn Hacer eserinde

gereksiz bilgi bulunmadığını söylediğine göre onu ihtisar etmeyi herhalde düşünmemiştir. *Hedyü's-sârî*'nin çeşitli İslâm ülkelerinde görüldüğü kabul *Fethu'l-bârî*'ye duyulan ilgiyi arttırmış, Timurlenk'te dindar oğlu Şâhruh Mirza ülkesindeki âlimlerin isteği üzerine, tıpkı diğer melikler gibi, kurduğu muhteşem kütüphane için İbn Hacer'den *Fethu'l-bârî*'nin bir nüshasını getirtmiştir. İbn Hacer, sayılan özelliklerinden başka, *Hedyü's-sârî* gibi önemli ve hacimli bir eseri şerhine mukaddime olarak yazması, eserinin baştan sona kadar mükemmel bir insicam içinde bulunması, her bölümün sonunda âdeti bir döküm yaparak orada ne kadar merfû, mevkuf, muallak ve mükerrer rivayet bulunduğunu ve bu rivayetlerden hangilerinin *Şaḥīḥ-i Müslim*'de yer aldığını söylemesi vb. hususlarla eserini diğer şerhlerden daha üstün hale getirmiştir. *Fethu'l-bârî* 1890 yılında Delhi'de taş baskısı olarak yayımlanmıştır. *Hedyü's-sârî*'nin aynı bir cilt halinde basıldığı on üç ciltlik Bulak baskısı (1300-1301) eserin en iyi neşri kabul edilmekle beraber yine de baskı hataları bulunmaktadır. Bu hatalar daha sonra Hindistan'da yapılan neşrinde Sıddık Hasan Han tarafından gösterilmiştir. Eser 1348'de de Muhibbuddin el-Hatîb, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kusay Muhibbuddin el-Hatîb tarafından hadislerin eserde geçtiği yerler gösterilmek suretiyle yayımlanmıştır (I-XIII, Kahire 1407/1986-87). *Hedyü's-sârî* bu baskıların her birinde "Mukaddime" adıyla müstakil olarak basılmıştır.

12. *Umdetü'l-kārî fi şerhi Şaḥīḥi'l-Buḥārî*. Büyük Türk âlimi Aynî'nin (ö. 855/1451) bu eseri, *Fethu'l-bârî* ile birlikte *Şaḥīḥ-i Buḥārî* şerhleri içinde en fazla itibar görenidir. Aynî şerhini 1418 yılında yazmaya başlamış ve 1443'te tamamlamıştır. Firebrî'nin talebelerinden Küşmîhenî, Şebevî ve Hamevî nüshalarına sahip olduğu bilinmekle beraber belli bir nüshayı esas almadığı anlaşılmaktadır. Ebû Zer nüshası ile Yûnî'nü nüshasından hiç bahsetmemesi ise dikkat çekicidir. Zaten Aynî, İbn Hacer ve Kastallânî'nin aksine nüsha farklarından pek az söz etmektedir. İlk hadisin şerhinde takip ettiği, hadisi otuz değişik açıdan inceleme metodunu ikinci hadisten itibaren azaltarak terketmiş, daha sonra rivayetleri beş altı yönden ele almakla yetinmiştir. Babların birbiriyle ve hadislerin ait oldukları babla ilgisini belirterek şerhe başlayan Aynî, genellikle "Beyânü ricâlihi" başlığı altında hadisin senedinde bulunan râvileri ilk geçtikleri yerde haklarında yeterli bilgi vererek tanıtır ve ne derece güvenilir olduklarını belirtir. "Beyânü letâifi isnâdihî" başlığı ile senedin özelliklerini söz konusu ederek isnad zincirinde kullanılan sigaları, râvilerin birbiriyle olan ilgisini, memleketlerini, hangi nesle mensup olduklarını zikreder. "Beyânü ta'addüdi mevzî'ihî ve men ahreçehû gayrühû" kısmında hadisin *Şaḥīḥ-i Buḥārî*'de başka hangi bölümlerde nasıl bir isnadla tekrarlandığını ve *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden kimlerin onu kitaplarına aldığını söyler. "Beyânü'l-lugât ve'râbihi" kısmında hadiste geçen kelimeleri birer birer ele alarak onların mânalarını ve gramer açısından durumlarını açıklar. "Beyânü istinbâti'l-ahkâm" başlığı altında ise hadisten elde edilen fıkhi neticeleri sayar. Önemli gördüğü bazı bahislerin sonunda ve daha çok "el-Es'ile ve'l-ecvibe" başlığı altında hadisin ihtiva ettiği diğer önemli konuları ele alır. Eserini böyle düzenlemekle Aynî okuyucularının karşılaşılabileceği çeşitli problemleri halletmiş, râvilerin hal tercümesi, metinde geçen kelimelerin izahı ve edebî incelikleri gibi hususlarda doyurucu bilgiler vermiştir. İbn Hacer el-Askalânî'ye, hadislerdeki edebî incelikleri ve benzeri hususları ele alması sebebiyle *Umdetü'l-kārî*'yi kendi eserine tercih edenler bulunduğu söylenmiş, o da Aynî'nin bu hususları Hanevî âlimi Rükneddin Ahmed b. Muhammed b. Abdülmü'min el-Kırîmî'nin ta-

Molla
Gürânî'ye ait
el-Keuşerü'l-cârt
ilâ riyâzi'l-Buḥârî
adlı eserin
ilk iki sayfası
(Murad
Molla Ktp.,
nr. 514)

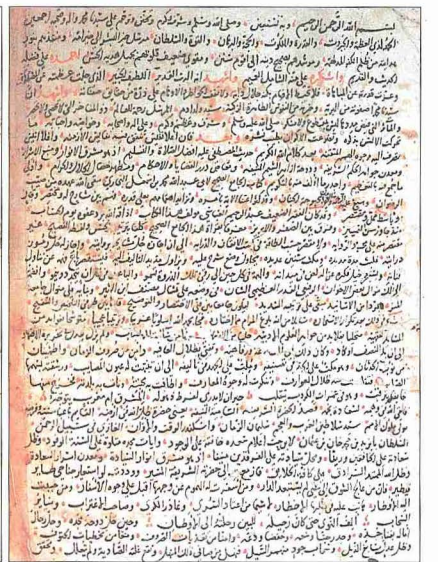
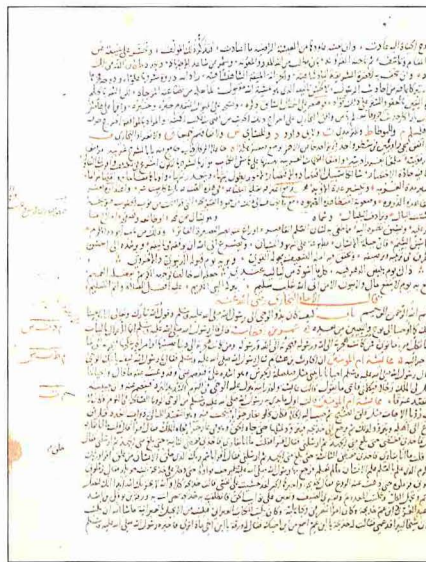
mamlanmamış *Şahîh-i Buhârî* şerhin-den iktibas ettiğini, kendisi ise eksik olması sebebiyle bu eseri kaynakları arasına almadığını söylemiştir. Aynı'nin en çok faydaladığı eserlerin başında *Fethu'l-bârî* gelmektedir. Şerhini yazmaya ara verdiği zamanlarda bile İbn Hacer'in çalışmalarını -onun yakın talebesi Burhâneddin b. Hızır'ın yardımıyla- devamlı surette takip etmiş ve bazan bu eserin uzun bir bölümünü isim vermeden iktibas etmekte mahzur görmemiştir. Bunun yanında Şâfiî olan İbn Hacer'in Hanefî mezhebinin görüşlerine ters düşen fikirlerini isim vermeksizin, "kâle ba'z-hum" diyerek ağır bir dille tenkit etmekten de geri durmamıştır. İbn Hacer, eserinin hükümdarlar tarafından takdir edilmesinin Aynı'yi kışkırttığını söyleyerek onun tenkitlerinin bir kısmını *İntikâdül-i 'tirâz* adlı risâlesinde cevaplandırmaya çalışmışsa da eserini tamamlamaya ömrü yetmemiştir. Fuat Sezgin'in, bu eseri tanıtırken tam tersine kitabın *Fethu'l-bârî*'deki itirazlara Aynı'nin verdiği cevaplardan meydana geldiğini söylemesi (GAS, I, 121) bir zühul olmalıdır. *Umdetü'l-kârî* on bir cilt halinde İstanbul'da (1308-1311), yirmi beş cilt olarak da Kahire'de (1348) yayımlanmıştır.

13. *el-Kevşerü'l-cârî ilâ riyâzî'l-Buhârî*. Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) Kirmânî ve İbn Hacer'e yer yer itirazlar yönelttiği ve garib kelimelerle müşkil isimleri açıkladığı bu orta büyüklükteki şerhinin nüshaları, bilindiği kadarıyla sadece Türkiye'de Süleymaniye (Ayasofya, nr. 686; Hamidiye, nr. 300), Râgıb Paşa (nr. 297), Murad Molla (nr. 514) ve Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 390) kütüphanelerinde mevcuttur. 14. *et-Tevşîh 'ale'l-Câmi 'i's-şahîh*. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) bu kısa ve özlü eserinin günümüze kadar gelmiş nüshalarının çoğu Türkiye kütüphanelerinde bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshanın (Medine, nr. 262) müellif hattıyla olduğu tahmin edilmektedir. Eserin Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî (ed-Dimentî) el-Bücum'avî (ö. 1306/1888) tarafından yapılan muhtasarı yayımlanmıştır (Kahire 1298). 15. *İrşâdüs-sârî li-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. Kastallânî'nin (ö. 923/1517) ölümünden yedi yıl önce tamamladığı bu eser, daha önceki şerhlerin aksine her kelimeyi tekrardan kaçınmadan kısa ve özlü bir şekilde açıklaması sebebiyle her seviyedeki okuyucunun kolayca faydalanabileceği mahiyet-

te olup *Fethu'l-bârî* ve *Umdetü'l-kârî*'den sonra üçüncü sırada anılagelmıştır. Şâfiî mezhebine mensup bir âlim olan Kastallânî eserini yazarken en çok *Fethu'l-bârî*'den faydalanmış, hatta bir bakıma onu özetlemiştir. *İrşâdüs-sârî*'nin kırk beş sayfalık mukaddimesi, hadislerle meşgul olanların faziletine, hadisleri ilk tedvin edenlere, önemli hadis istihlâhlarına, Buhârî ve *el-Câmi'u's-şahîh*'ine dair değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu mukaddime Abdülhâdî el-Ebyârî (ö. 1305/1888) tarafından *Neylül-emânî fi tavzîhi muqaddimetü'l-Kastallânî* adıyla şerhedilmiştir (Kahire 1325-1326). Kastallânî'nin hadis metinlerine esas aldığı kendi nüshasını Yünî'nî nüshası ile karşılaştırdığı bilinmektedir. Bununla beraber Yünî'nî nüshasına da bağlı kalmamış, zikrettiği çeşitli nüshalar arasında kendine göre tercihler yapmıştır. Onun nüsha farklarına dair verdiği bilgiler İbn Hacer'in verdiği bilgilerden daha çoktur. Bu husus eserin en önemli özelliğini teşkil eder. Âzâd-ı Bilgrâmî (ö. 1200/1786), *İrşâdüs-sârî*'yi "Kitâbü'z-Zekât"ın sonuna kadar ihtisar etmiş ve çalışmasına *Da'v'ü'd-derârî* adını vermiştir. *İrşâdüs-sârî*, kenarında Nevevî'nin *Şahîh-i Müslim* şerhiyle birlikte on cilt halinde Bulak'ta (1267, 1275, 1276, 1285, 1288, 1292, 1304-1306) ve Kahire'de (1276, 1306, 1307, 1325-26), *Neylül-emânî* ve Zekeriyâ el-Ensârî'nin *Tuhtetü'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buhârî* adlı şer-

hiyle birlikte on iki cilt halinde yine Kahire'de (1307), ayrıca Leknev'de (1876) ve Nevalkışor'da (1284) yayımlanmıştır. 16. *Tuhtetü'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*. Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) tarafından kaleme alınan şerh, on iki cilt halinde yayımlanan *İrşâdüs-sârî*'nin kenarında Kahire'de basılmıştır (1307, 1326). Eser Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî (ö. 1138/1726) tarafından ihtisar edilmiştir (Kahire 1300). 17. *Me'ânetü'l-kârî li-Şahîhi'l-Buhârî*. Ali b. Muhammed el-Menüfî'nin (ö. 939/1532) 921 (1515) yılında tamamladığı bu hayli hacimli tek ciltlik eserinden başka *Şıyânetü'l-kârî 'ani'l-ḥaṭa'î ve'l-laḥni fi'l-Buhârî* adlı bir başka kitabı daha bulunmaktadır (Ziriklî, V, 11). 18. *Şerhu 'iddeti eḥâdîsi Şahîhi'l-Buhârî*. Muhammed b. Ömer b. Ahmed es-Sefîrî'nin (ö. 956/1549) iki ciltlik eserinin dünya kütüphanelerinde muhtelif yazmaları vardır (bk. Sezgin, GAS, I, 124). 19. *Feyzül-bârî fi şerhi garibi Şahîhi'l-Buhârî*. Abdürrahim b. Abdurrahman b. Ahmed el-Abbâsî'nin (ö. 963/1556) bu eserinin Âtîf Efendi Kütüphanesi ile (nr. 529) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (III. Ahmed, nr. 391) nüshaları müellif hattıyldır. Eserin Râgıp Paşa Kütüphanesi (nr. 298, 299) ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hamidiye, nr. 298) birer nüshası daha bulunmaktadır. 20. *Teyşîrül-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. Nürülhak b. Abdülhak el-Buhârî eş-Şahcihanâbâdî'nin (ö. 1073/

Abdürrahim el-Abbâsî'ye ait *Feyzül-bârî fi şerhi garibi Şahîhi'l-Buhârî* adlı eserin ilk iki sayfası (Âtîf Efendi, Ktp., nr. 529)

1663) Farsça olan bu şerhi basılmıştır (I-V, Leknev 1305). 21. *ez-Ziyâ'ü's-sârî 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî*. Abdullah b. Sâlim b. Muhammed el-Basrî'nin (ö. 1135/1722-23) üç ciltlik şerhinin Nuruosmaniye nüshasının (nr. 581-583) müellif hattı olduğu tahmin edilmektedir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde de (Veliyyüddin Efendi, nr. 596-598) bir nüshası bulunmaktadır. 22. *el-Feyzü'l-cârî li-şerhi Şahîhi'l-Buĥârî*. Aclûnî İsmâil b. Muhammed'in (ö. 1162/1749) yarım kalmış bu şerhinin altı büyük cilt halinde yazma nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Medine, nr. 220-225) ve Medine Mahmüdiyye Kütüphanesi'nde (nr. 140) bulunmaktadır. 23. *Necâhu'l-kârî li-Şahîhi'l-Buĥârî*. Yüsufefendizâde Abdullah Hilmi'nin (ö. 1167/1754) daha önceki şerhlerden derleyerek kaleme aldığı otuz cilt hacmindeki bu şerhinin Süleymaniye (Fâtih, nr. 844-873; Ayasofya, nr. 685 nüshaları müellif hattı; Yahyâ Efendi, nr. 54-64; Hamidiye, nr. 267-275, 279-284; Hacı Mahmud, nr. 456/1, 456/2; Hasan Hüsnü Pa-

şa, nr. 229), Nuruosmaniye (nr. 894-922, 923-932) ve Beyazıt Devlet (Veliyyüddin Efendi, nr. 627, 628, 630-632) kütüphaneleriyle Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 384) nüshaları bulunmaktadır. MÜ İlahiyat Fakültesi öğretim görevlisi Ahmet Tobay eser üzerinde "Yüsufefendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri" adlı bir doktora çalışması yapmıştır (1991). 24. *Zâdül-müciddi's-sârî li-meâli'i'l-Buĥârî*. et-Tâvûdî diye de bilinen Mâlikî fakihî İbn Süde el-Fâsî'nin (ö. 1209/1795) bu eseri Fas'ın Fes şehrinde 1307'de taşbaskı olarak, 1327-1330'da da *el-Hâşiye 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî* adıyla dört cilt halinde basılmıştır. 25. *en-Nûrû's-sârî min feyzi Şahîhi'l-Buĥârî*. İdvi diye tanınan Mısırlı Mâlikî âlim Hasan el-Hamzavî'nin (ö. 1303/1886) şerhi *el-Câmi' u's-şahîh*'in kenarında basılmıştır (I-V, Kahire 1279). 26. *Feyzü'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buĥârî*. Keşmîrî Muhammed Enversah'ın (ö. 1352/1933) bu eseri dört cilt halinde Kahire'de yayımlanmıştır

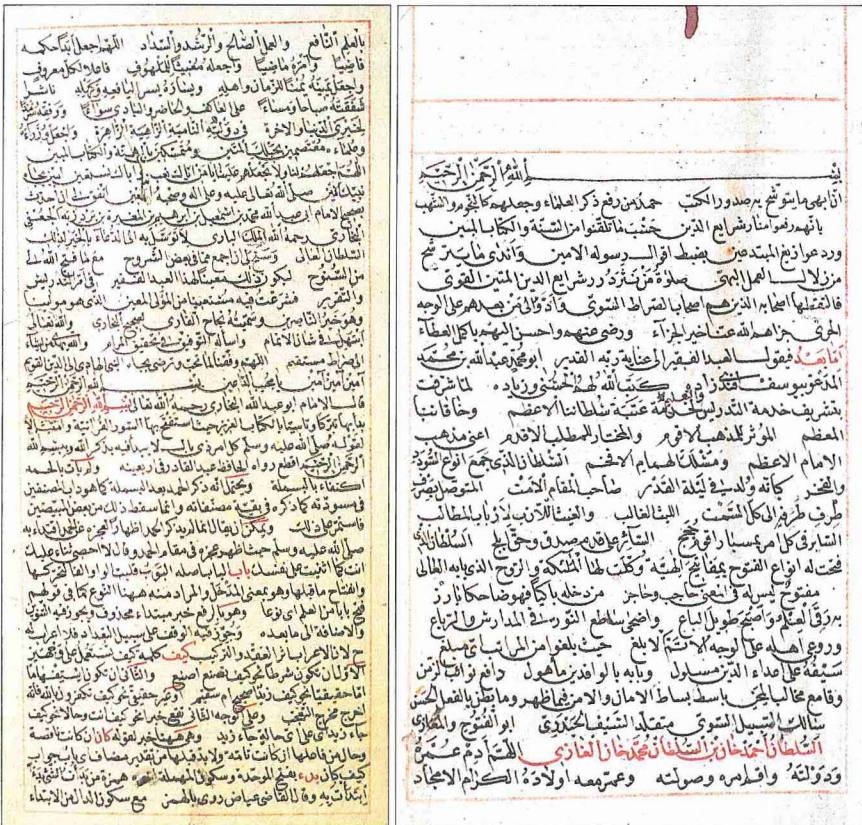
(1357/1938). 27. *Kevşerü'l-me'âni'd-derârî fi keşfi ĥabâyâ Şahîhi'l-Buĥârî*. Muhammed Hıdır eş-Şinkitî (ö. 1354/1936) tarafından kaleme alınan eserin yayımlanan ilk iki cildinde baştan itibaren elli bir hadisin şerhi bulunmaktadır (Amman 1408-1409/1988-1989).

el-Câmi' u's-şahîh'e şerh yazmaya başlayan, fakat eserleri yarım kalmış olan Nevevî, İbn Kesir, İbn Receb el-Hanbelî, Fîrûzâbâdî gibi önemli kişiler vardır. Fîrûzâbâdî kırk cilt olarak düşündüğü çalışmasının yirmi cildini yazabilmiş, sahası hadis olmadığı için de eseri fazla itibar görmemiştir. Hindistanlı âlimlerin de *Şahîh-i Buĥârî* üzerinde çoğu şerh olmak üzere muhtelif çalışmaları vardır (bk. Abdülhay el-Hasenî, s. 150-151).

Muhtasarları. *el-Câmi' u's-şahîh*'ten seçmeler yaparak meydana getirilen çalışmalar arasında şu eserler zikredilebilir: 1. *Cem' u'n-nihâye**. İbn Ebû Cemre'nin (ö. 699/1300) bu eseri (Kahire 1286), başta kendisi olmak üzere birçok âlim tarafından şerhedilmiştir. 2. *et-Tecridü's-şarih**. Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) bu meşhur eseri Bulak'ta (1287) ve Kahire'de (1312) basılmış, üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmış, Babanzâde Ahmed Naim Bey (I-II. cilt 1346/1928, III. cilt 1984, 8. baskı) ile Kâmil Miras (IV-XII. cilt 1984, 8. baskı) tarafından Türkçe'ye çevrilerek şerhedilmiştir. 3. *Zübdetü'l-Buĥârî*. Ömer Ziyâeddin Dâğıstânî (ö. 1920) tarafından *Şahîh-i Buĥârî*'deki Peygamber buyruklarının (kavîl hadislerin) tamamını derlemek maksadıyla yapılan bu çalışma 1524 hadisi ihtiva etmektedir. Eser Kahire'de (1330), daha sonra yine Dâğıstânî'nin Türkçe tercümesiyle birlikte üç cilt halinde İstanbul'da (1341) yayımlanmıştır. 4. *Cevâhirü'l-Buĥârî*. Mustafa Muhammed Umâre tarafından *Şahîh-i Buĥârî*'den seçilerek kısaca şerhedilen 850 hadisi ihtiva eden eser Kahire'de basılmış (1341), Hasan Alioğlu tarafından Türkçe'ye çevrilerek aynı adla İstanbul'da yayımlanmıştır (1988) (*el-Câmi' u's-şahîh*'in diğer muhtasarları için bk. Sezgin, GAS, I, 126-128).

Diğer Çalışmalar. *el-Câmi' u's-şahîh*'teki bazı müşkil kelimelere dair müstakil kitaplar kaleme alınmıştır. *el-Elfiyye* yazarı İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) Yûnî'nin ile birlikte *Şahîh-i Buĥârî*'deki yetmiş bir adet dil problemini hallettiği *Şevâhidü't-tavzîh ve't-tašhîh li-müşkilât-i'l-Câmi' i's-şahîh* adlı eseri önce Hin-

Buĥârî'nin el-Câmi' u's-şahîh'inin Yüsufefendizâde tarafından yazılan *Necâhu'l-kârî li-Şahîhi'l-Buĥârî* adlı şerhinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 685)

distan'da (1319), daha sonra Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin yeniden tertibi ve tahkikiyle Kahire'de (1957) yayımlanmıştır. Zerkeşî'nin de (ö. 794/1392) bu konuda *et-Tenkih li-elfâzî'l-Câmi'is-şahîh* adlı bir çalışması bulunmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî'nin *et-Tenkih* üzerine yazdığı *en-Nuket 'alâ Tenkihî'z-Zerkeşî* adlı eseri yarım kalmıştır. Bulkinî'nin (ö. 824/1421) bazı kaynaklarda *Şerhu'l-Buhârî* adıyla zikredilen *el-İthâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm* adlı eserinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 679).

el-Câmi'us-şahîh'te üç râvi ile rivayet edilen yirmi iki kadar hadis, muhtelif kimseler tarafından "eş-Şulâsiyyât" adıyla bir araya getirilmiş ve şerhedilmiştir. Bu çalışmaların yazmaları Sezgin tarafından tesbit edilmiştir (GAS, I, 128-129).

Buhârî'nin bab başlıkları da müstakil çalışmalara konu olmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır: 1. *Kitâbü'l-Mütevârî 'alâ terâcimi'l-Buhârî*. Kâtib Çelebi'nin *Şahîh-i Buhârî*'yi on cilt halinde şerhettiğini söylediği İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (nr. 1115) bir yazma nüshası bulunan bu eseri Selâhaddin Makbûl Ahmed tarafından neşredilmiştir (Küveyt 1407/1987). 2. *Tağliku't-ta'lik*. İbn Hacer tarafından kaleme alınan sahasının bu en önemli eseri *el-Câmi'us-şahîh*'in ta'likleri kısmında tanıtılmıştır. 3. *el-Fevâ'idü'l-müte'allika bi-Şahîhi'l-Buhârî*. Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî (ö. 1138/1726) tarafından yazılan eserin yazma nüshası Kahire'de bulunmaktadır (bk. Sezgin, GAS, I, 129). 4. *Şerhu terâcimi ebvâbi Şahîhi'l-Buhârî*. Şah Velîyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) bu eseri yayımlanmıştır (Haydarâbâd 1321; nşr. Şerefeddin Osman, Haydarâbâd 1402/1982). 5. *Fıkhü'l-İmâmî'l-Buhârî*. Bu çalışmada *Şahîh-i Buhârî*'deki 1290 bab başlığı Muhammed Abdülkâdir Ebû Fâris tarafından derlenerek iki cilt halinde yayımlanmıştır (Amman 1409/1989).

el-Câmi'us-şahîh'i okumaya başlarken, okuma sırasında ve bitirirken rivayet edilecek hususlara dair kitaplar yazılmıştır. *Hatmü'l-Buhârî* adıyla yazılanların çoğunda ise eserin son hadisi şerhedilmektedir. Bu nevi eserlerin ilki, Ebû Hâmid Muhammed el-Kudsî'nin (ö. 888/1483) *Tuhfetü'l-kârî 'inde hatmü'l-Buhârî*'si olup eserin bir nüshası Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüp-

hanesi'nde bulunmaktadır (Saib Sencer, nr. 3732; diğer nüshalar için bk. Sezgin, GAS, I, 129-130).

el-Câmi'us-şahîh'in râvilerine dair de muhtelif eserler kaleme alınmıştır (bk. a.g.e., I, 130-132). Bu çalışmaların ilk örneklerinden biri olan Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî'nin (ö. 398/1007-1008) *Ricâlü Şahîhi'l-Buhârî* adlı eseri Abdullah el-Leysî tarafından basılmıştır (I-II, Beyrut 1407/1987). Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi'is-şahîh*'ini Ebû Lübâbe Hüseyin neşretmiştir (I-III, Riyad 1406/1986). *el-Câmi'us-şahîh* Mehmet Sofuoğlu tarafından *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır (I-XVI, İstanbul 1987-1989; Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'us-şahîh*'leri üzerindeki ortak çalışmalar için bk. ELCEM' BEYNE'S-SAHİHAYN; SAHİHAYN).

el-Câmi'us-şahîh'le ilgili olarak yapılan fihristler içinde zikre değer iki çalışmadan biri Muhammed Şerif Tokadî'nin *Miftâhu Şahîhi'l-Buhârî*'sidir (İstanbul 1313). Müellif önce *Şahîh-i Buhârî*'deki her bir kitâbda kaç bab ve kaç hadis bulunduğunu, ayrıca adlarını alfabe sırasına koyduğu sahâbîlerin eserde kaç rivayeti olduğunu tesbit etmiş ve daha sonra kavli hadisleri alfabetik sıraya dizerek bunların *el-Câmi'us-şahîh*'te (Kahire 1296) hangi kitâb, bab, cilt ve sayfada bulunduğunu, *İrşâdû's-sârî* (Kahire 1293), *Fethu'l-bârî* (Kahire 1301) ve *'Umdetü'l-kârî*'de (İstanbul 1309) hangi cilt ve sayfada yer aldığını göstermiştir. Diğer çalışma ise Abdullah b. Muhammed Guneyman tarafından hazırlanan *Delîlül-kârî ilâ mevâzî 'il-hadîs fi Şahîhi'l-Buhârî*'dir. Mektebetü'n-Nehza tarafından yayımlanan *Şahîh-i Buhârî*'yi esas alan müellif, eserdeki kitâb ve babları numaraladıktan sonra hadisin merfû veya mevkuf, kavli veya fiili olduğunu dikkate almaksızın bütün rivayetleri alfabetik olarak sıralamış, râvisini, hangi kitâb ve bablarda bulunduğunu göstermiştir. Eser el-Câmiatü'l-İslâmiye tarafından yayımlanmıştır (Medine, ts.). Bunlardan başka Muhammed Şükrî el-Ankaravî'nin *Miftâhu'l-Buhârî* (İstanbul 1313, taşbaskı), Hindistanlı muhad-dis Abdülazîz el-Fencâbî'nin *Nibrâsü's-sârî fi etrâfi'l-Buhârî* (Lahor 1345), Mustafa b. Ali el-Beyyûmî'nin *Delîl feharisi'l-Buhârî li'l-kütübi ve'l-ebvâbi'l-esâsiyye* (Kahire 1352), Rıdvân Muhammed Rıdvân'ın *Fehârisü'l-Buhârî* (Kahire 1368)

adlı eserleri birbirinden farklı faydalı çalışmalardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, *el-Câmi'us-şahîh*, İstanbul 1315, I-VIII; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, II, 4-36; İbnü'l-Kayserânî, *Şurâtü'l-e'immeti's-sitte*, Beyrut 1405/1984, s. 17-19, 22-24; Hâzîmî, *Şurâtü'l-e'immeti'l-hamse*, Beyrut 1405/1984, s. 31-76; Nevevî, *Mâ Temessû ileyhi hâcetü'l-kârî li-Şahîhi'l-Buhârî* (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye); Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XII, 40; Kırmânî, *el-Keuâkibü'd-derârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1401/1981; İrâkî, *Fethu'l-muğîş* (nşr. Mahmûd Rebî), Kahire 1355/1937, I, 15-19; İbn Hacer el-Askalânî, *Tağliku't-ta'lik* (nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî), Amman 1405/1985, V, 419-435; a.mlf., *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî* (nşr. Muhibbuddin el-Hatîb v.dğr.), Kahire 1407/1986-87; a.mlf., *Fethu'l-bârî* (Hatîb); a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, VI, 72; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, Kahire 1392/1972; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, II, 38; X, 259-261; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 91-98; Kastallânî, *İrşâdû's-sârî*, Kahire 1327; İfrenî, *Nüzhetü'l-hâdî bi-ahbârî mülûkî'l-karni'l-hâdî* (nşr. O. Houdas), Paris 1888, s. 55, 72, 100; İbn İyâs, *Bedâ'î'uz-zuhûr*, IV, 88; *Keşfü'z-zunûn*, I, 541-555; Sıddık Hasan Han, *el-Hıttâ fi zikri's-sihâhi's-sitte*, Beyrut 1405/1985, s. 168-197; Tokadî, *Miftâhu's-Şahîhayn*, İstanbul 1313 — Beyrut 1395/1975, s. 6; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1928, s. 272-273; Brockelmann, *GAL*, I, 163, 165-166; *Suppl.*, I, 260-265; Mübârefkürî, *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezi*, Kahire 1386/1967, I, 111-115, 251-257; Serkis, *Mu'cem*, I, 535-536; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), V, 11; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956; a.mlf., *GAS*, I, 116-132; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Askalânî*, Bağdad 1978, I, 306-323; Rifat Fevzi Abdülmuttalib, *Kütübü's-sünne*, Kahire 1399/1979, I, 53-179; Hüseyin Abdülmecid Hâsim, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddişen ve fakihin*, Kahire 1982; Abdülhay el-Hasenî, *eş-Şekâfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind* (nşr. Ebû'l-Hasan Ali en-Nedvî), Dimaşk 1403/1983, s. 150-151; Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahşî'l-ilmî*, Kahire 1403/1983, s. 209-217; Yûsuf el-Kettânî, *Rubâ' iyyâtü'l-İmâmî'l-Buhârî*, Rabat 1404/1984; Sâlih Yûsuf Ma'tûk, *Bedrûddîn el-'Aynî ve eşeruhû fi 'ilmî'l-hadîs*, Beyrut 1407/1987, s. 210-251; M. Fuâd Abdülbâkî, *Teystrü'l-menfa'a*, Kahire 1409/1988, 1. Kitap, s. 1-70; a.mlf., "el-Buhârî", *DMİ*, III, 424-425; Abdülfettâh Ebû Gudde, *Fehârisü Süneni'n-Nesa'î*, Beyrut 1409/1988, s. 5-8; Abdullah b. Muhammed Guneymân, *Delîlül-kârî ilâ mevâzî 'il-hadîs fi Şahîhi'l-Buhârî*, Cidde, ts. (Dârü'l-İsfahânî); *el-Menâr*, XVII/2, Kahire 1913, s. 112; I. Goldziher, "Chatm al-Buhârî", *Isl.*, VI/2 (1915), s. 214; E. Lèvi-Provençal, "Recension Maghribine du Sahîh d'al-Bohârî", *JA*, 202 (1923), s. 209-233; J. Fück-Halle, "Beitrage zur Überlieferungsgeschichte von Buhârî's Traditionssammlung", *ZDMG*, sy. 92 (1938), s. 60-87; Muhammed Ahmed Bedevî, "Keyfe takrâ'u'l-Buhârî", *ME*, sy. 53 (1981), s. 858-870; Kasım Kufralı, "Buhârî", *İA*, I, 771-772; A. Cour, "İsmail (Mûlây)", *İA*, V/2, s. 1112; J. Robson, "al-Bukhârî", *EP* (Fr.), I, 1336-1337.

